

ŞAM'DAN KARS'A FETİH ORDUSU

Ali İPEK (*)

Öz

İslâm ordularının merkezi Kars Vanand bölgesine ilk akınları Hz. Ömer döneminde, 640 yılında gerçekleşti. Keşif ağırlıklı olan bu hareketleri müteakip, Halife Hz. Osman, Habib b. Mesleme el-Fihri'yi yeniden bu yerlerin fethiyle görevlendirdi. Şam ordusunun başında 26/646 yılında Şırak bölgesine gelen Habib b. Mesleme, Kars ve yöresini de İslâm hâkimiyetine kattı.

Kars'ın üç asırdan fazla süren bu ilk İslâmî döneminde insanların canları, malları koruma altına alınmış, dinlerine, mabetlerine ve yaşantılarına dokunulmamıştı. Bu durum Sâcoğulları Devletinin bölgedeki hâkimiyetinin zaafa uğradığı 915/922 yılına kadar devam etmiş oldu.

Anahtar Kelimeler: Kars, Ermeniye, Habib, Vanand.

CONQUEST ARMY FROM KARS TO DAMASCUS

Abstract

The first raids of Islam armies to central Kars Vanand region took place in the period of Hazrat Omer in 640. Following these discovery weighted movements, Caliph Hazrat Osman assigned Habib b. Mesleme again to conquest these places. Habib b. Mesleme, who came to Sırak region at the command position of the army in 26/646, subordinated Kars and its neighbourhood to the control of Islam.

The life and goods of the people were put under protection, and their shrines, religions and all kinds of life styles were not touched in this first Islamic period which lasted more than three centuries. Therefore, this situation continued till 915/922 when the control of Sacogulları state suffered.

Key Words: Kars, Armenia, Habib, Vanand.

* Doç. Dr., Kafkas Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi.

Giriş

İslâm dini tebliğ esasına dayanıyor¹, bununla yetiniliyor,² zorlamaya yer verilmiyor.³ Hz. Peygamber'e (a.s.) gelen ilk vahyi müteakip başlayan Tevhidi tebliğ görevi,⁴ önce Mekke'de ve daha sonra Medine'de devam etti. 13 yıllık Mekke döneminde tebliğin ilk adımları atılarak, bu görevi yerine getirmenin sıkıntılarına katlanıldı. Medine'ye hicret (622) tebliğin önemli safhasını oluşturdu.⁵ 10 yıllık Medine döneminde cereyan eden savaşlar, İslâm dininin tebliği yolunda atılan ileri adımlardı.⁶

Hz. Peygamber'in (a.s.), yabancı devlet başkanlarına gönderdiği İslâm'a çağrı mektupları,⁷ Tevhide çağrının dünyaya açılışının ifadesiydi. Çünkü Hz. Peygamber (a.s.), bir coğrafya yahut tek bir millete değil, bütün insanlığa gönderilmişti,⁸ tebliğin de böyle olması gerekiyordu. Mûte Savaşı (C.Evvel 8/Eylül 629)⁹ ve Tebük Gazvesi (9/630), bundan sonra tebliğ hareketinin Arap Yarımadasının dışın-da, öncelikle de kuzey yönünde gelişiyeceğinin işaretini veriyordu.¹⁰

Hz. Peygamber'den (a.s.) sonra İslâm dininin tebliği görevi Müslümanların üzerinde kaldı. İlk Halife Hz. Ebû Bekir (11-13/632-634) ve takip eden halifelerin oluşturdukları ve sevk ettikleri fetih orduları, bu görevi yerine getirmenin gayretini göstermişlerdi. Görevlendirildikleri fetih bölgelerine varan İslâm ordu komutanları, karşı tarafa önce üç teklif sunuyorlardı: kendi istekleriyle İslâm dinini kabul ederek, Müslümanlara tanınan bütün haklara haiz olmak; değilse cizye ve haraç vererek İslâm hâkimiyetini benimsemek; bunu da kabul etmedikleri

1 Mâide, 67, 99.

2 Âl-i İmrân, 20.

3 Bakara, 265.

4 Bkz. Bakara, 74.

5 Bkz. İbn Hişam, Ebû Muhammed Abdülmelik, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, nşr. Mustafa es-Sakâ vd., t.y.y., III-IV, 480.

6 Mekke ve Medine dönemleriyle ilgili bkz. İbn İshak, Muhammed, *Siyer*, Yay. Haz. M. Hamidullah, trc. Sezai Özel, Akabe yay., İstanbul 1988, s. 191; Şükrî Faysal, *Hareketü'l-Fethi'l-İslâmî fi'l-Karni'l-Evvel*, Mısır 1952, s. 10.

7 Mektup metinleriyle ilgili bkz. et-Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr, *Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk*, Beyrut 1407/1987, III, 237 vd.; Muhammed Hamidullh, *Mecmuatu'l Vesâk es-Siyasiyye*, Beyrut 1405/1985, s. 103,107,135-154.

8 Sebe', 28, Furkan, 1.

9 Şam sınırında Belkâ köylerinden bir köy. Ca'fer b. Ebî Talib'in kabri burada bulunuyor. Bkz. Yakut el-Hamevî, Şihabuddin Ebû Abdullah, *Mu'cemu'l-Buldân*, Beyrut 1955, V, 220.

10 Bu savaşlarla ilgili bkz. İbn Hişam, *es-Sîre*, III-IV, 373, 515; Halife b. Hayyât el-Uşfurî, *Târîh*, nşr. Süheyl Zekkâr, Beyrut 1414/1992, s. 52, 56; Taberî, III, 279, 341.

takdirde savaşa girmek.¹¹ Bu bakımdan fetih hareketleri, İslâm dininin tebliği ve hâkimiyetinin yayılması hareketleriydi.

Hız. Ebu Bekir'in ilk defa Irak topraklarında başlattığı (12/633) fetih hareketleri,¹² Hız. Ömer döneminde (13-23/634-644) doğu-batı ve kuzey cephelerde yoğun bir şekilde sürdürülmüş oldu.¹³ Bu çalışmanın konusu açısından önem arz eden Şam'ın fethi de bunlardan biriydi. Bir dönem hilafet merkezi olacak Şam'ın Halid b. Velîd ve Ebu Ubeyde b. el-Cerrah komutasındaki ordular tarafından fethi (14/635),¹⁴ Suriye, el-Cezîre ve Kafkaslara kadar uzanacak fetih hareketleri bakımından da önem arz ediyordu.

Fetih sonrasında Şam valiliğine görevlendirilen Yezid b. Ebî Süfyan'ın vebâ salgımından vefatı üzerine, kardeşi Muaviye b. Ebî Süfyan bunun yerine geçti. Halife Hız. Ömer tarafından da Şam valiliği uygun bulunarak, bu göreve atanan Muaviye b. Ebî Süfyan,¹⁵ valiliği döneminde de fetihlerde bulunarak yahut ordular sevkederek büyük başarılar kazanılmasının öncüsü oldu.¹⁶

İlk Ermeniye Akınları

İslâm ordularının Kafkasya ve dönemin coğrafî adıyla Ermeniye/İrmîniyye'ye¹⁷ ilk akınları Hız. Ömer döneminde başladı. Suraka b. Amr, Bukeyr b. Abdullah, Utbe b. Ferkad gibi komutanların başlarında buldukları İslâm orduları, Karabağ'dan Dağıstan'a kadar ilerlemiş ve kuzey Kafkaslarda önemli başarılar elde etmişlerdi.¹⁸ İran Ermeniyesi'nin merkezi Dvin de ilk defa bu dönemde fethedilmişti (5

11 Uygulama ile ilgili bkz. Taberî, IV, 160.

12 Halife b. Hayyât, s. 77; Ya'kubî, Ahmed b. Ebî Ya'kub b. El Vazıh, *Târîhu'l-Ya'kubî*, Necf. 1358, II, 110; Taberî, IV, 184.

13 Konuyla ilgili daha geniş bilgi için bkz. Halife b. Hayyât, s. 84-108; Ya'kubî, II, 139 vd.; Taberî, IV, 247 vd.; Belâzurî, Ahmed b. Yahya, *Fütûhu'l-Buldân*, nşr. A. Enis et-Tabba'-Ö. Enis et-Tabba', Beyrut 1987, s. 155 vd.; el-Ezdî, Ebû İsmail Muhammed b. Adullah, *Fütûhu's-Şam*, nşr. W. N. Lees, Kalküta 1854, 251 vd.; M. Rıza, *el-Farûk Ömer b. Hattâb*, Beyrut 1410/1990, s. 95. Wellhausen, Julius, *İslâmın Enski Tarihine Giriş*, trc. Fikret Işıltan, İstanbul 1960, s. 61-99.

14 Konuyla ilgili bkz. Fesevî, Ebû Yusuf Ya'kub b. Süfyan, *Kitâbu'l-M'rife ve't-Târîh*, nşr. E. Zıya el-Ömerî, Bağdâd 1974-1975, III, 296; Ebû Ubeyd, *Kitâbu'l-Emvâl*, 219; Halife b. Hayyât, s. 84; Belâzurî, *Fütûh*, 165; Agapıus b. Konstantin el-Menicî (Mahbûb), el-Müntahab Min Târîhi'l-Menicî, nşr. A.D. Ömer Abdüsselâm Tedmürî, Trablus t.y. s. 51.

15 Bkz. El-Ezdî, *Fütûhu's-Şam*, s. 251; Halife b. Hayyât, s. 112; Belâzurî, *Fütûh*, s. 179; Zeynî Dehlân, *el-Fütûh*, I, 55.

16 Abdülmün'im Mâcid, *et-Târîhu's-Siyasî Li'd-Devleti'l-Arabiyye*, Mısır 1956, I,36, 43-60.

17 Yakut, *Mu'cem*, I, 159.

18 Bu konuda daha geniş bilgi için bkz. Ya'kubî, II, 156; Taberî, V, 142; İbnü'l-Esîr, Ebû'l-Hasan Ali b. Muhammed, *el-Kâmil fi't-Târîh*, nşr. C. J. Tornberg, Beyrut 1982, III, 28;

Muharrem 19/6 Ekim 640).¹⁹ Abdurrahman b. Rabi'a komutasındaki bir İslâm birliğinin Taron (merkezi Muş), Pasinler ve Vanand bölgelerindeki bir kısım yerleri haraca bağlamış olması da (640), bu cephede elde edilen başarılar arasında görülüyor.²⁰

Bu arada Habib b. Mesleme'nin de bu dönemde Ermeniyeye fetihleriyle görevlendirildiğini belirtmek gerekir. Habib b. Mesleme bu sırada el-Cezîre'de bulunuyordu. Hz. Ömer, fetihlerde göstermiş olduğu başarıları ile tanınmış bu komutanı Kafkaslarda bulunan Suraka b. Amr ve Abdurrahman b. Rabi'a komutasındaki ordulara takviye güç olarak görevlendirmiştir.²¹ Görev mahalline varan Habib b. Mesleme, Suraka b. Amr'ın sevkiyle Tiflis'e kadar doğu ve batı Ermeniyeye'de birçok yerleşim merkezlerini fethederek, haraca bağladı.²²

Ancak İslâm ordularının bu dönem Kafkasya ve Ermeniyeye akınları keşif ağırlıklı birer fetih hareketleriydi.²³ Keşif seferlerinin Araplarda bir savaş stratejisi olarak uygulandığı, ilk hamleden sonra geri çekilmeyi bir taktik olarak adet haline getirdikleri görülüyor.²⁴ Bununla yolların keşfi, şehirlerin tanınması ve düşmanla ilgili bilgi edinilerek, müteakip akınlarda buna göre ordu hazırlığında bulunulması hedefleniyordu.²⁵

İbn Hubeys, Abdurrahman b. Muhammed b. Abdullah, Gazevâtu İbn Hubeys, nşr. Süheyl Zekkâr, Beyrut 1992, II, 368; Kozanlu, Cemil, *Târîh-i Nizâmî-i İran, Tahran* 1315, s. 341-343; Bakihanov, A. *Gülîstan-ı İrem*, nşr. Abdülkerim Ali-zâde ve diğerleri, Bakû 1970, s. 44; Dunlop, D.M., *The History of The Jewish Khazaras*, New York t.y, s. 49; Minorsky, V., *A History of Sharvan And Darband*, Cambridge 1958, s. 105; Kmosko, Michhael, "Araplar ve Hazarlar", trc. C. Köprülü, *Türkiyat Mecmuası*, Cilt: III, İstanbul 1935, s. 135.

19 Dasxorenci, Movses, *The History of the Caucasian Albanians*, İng.çev. C.L.F. Dowsett, London 1961, s. 207; Becker, C.H., "The Expansion of The Saracans The Est", *The Cambridge Medieval History*, Cambridge 1926, II, 353.

20 Caetani, Léon, *Chronographia Islamica*, Paris 1912, I.I, 210; Astarcıyan, K. L. *Târîhu'l-Ümmeti'l-Ermeniyeye*, Musul 1951, s. 162.

21 Bkz. Ya' kubî, II, 157; Refik Beg el-Azm, *Kitâbu Eşheri Meşâhiri'l-İslâm fi'l-Hurûbi's-Siyasiyye*, Beyrut 1983, III, 700; Sâbir Muhammed Deyâb Hüseyin, *Ermîniyye mine'l-Fethi'l-İslâmî İle'l- Müstehilli'l-Karni'l-Hamîs el-Hicrî*, Mısır 1978, s. 24-25.

22 Bkz. Refik Beg, *Eşher*, III, 700; Sâbir, *Ermîniyye*, s. 21.

23 Refik Beg, *Eşher*, III, 702; İskender, Fayiz Necîb, *el-Müslimûn ve'l-Bıztantiyyûn ve'l-Ermen fi Zav'i Kitâbâti'l-Müerrih el-Ermeni el-Muasır "Sebéos"*, San'â 1414/1993, *mülhekât*, s. 95.

24 İskender, *el-Müslimûn, mülhekât*, s. 95.

25 Aynı yer.

Ermeniye Fetihlerinde İkinci Adım

Hız. Ömer dönemi Kafkasya ve Ermeniye fetihlerinde bulunan İslâm ordularının buralardan ayrılmalarını müteakip, bölge halkları yapılan antlaşmalardan geri dönmüş ve İslâm hâkimiyetine karşı ayaklanmışlardı.²⁶ İslâm ordularının sayı bakımından kifayetsizliği, ordu komutanlarının, zayıf durumda bulunan yerli idarecilerin ayaklanmayı ve İslâm hâkimiyetinden çıkmayı göze alamayacakları kanaatiyle, cizye ile yetinmiş olmaları bu isyanların nedenleri olabileceği düşünülüyor.²⁷

Hız. Osman hilafeti devralınca (23/644), Kafkasya ve Ermeniye'ye yeniden fetih orduları gönderme zarureti duydı.²⁸ Kureyş'in eşrafından ve Hız. Ebu Bekir dönemi savaşlara katılmak üzere Şam'a gelen²⁹ Habib b. Mesleme el-Fihri, ordu komutanlığı için en uygun kişiydi. Çünkü Habib daha önce Şam, el-Cezîre ve Ermeniye fetihlerinde önemli tecrübe kazanmıştı. Bunun için kendisine "Habibu'r-Rumi" lakabı verilmişti.³⁰ Hız. Ömer ve Hız. Osman da Habib'in bu durumuna vakıflardı.³¹ Bu bakımdan Halife Hız. Osman, Habib b. Mesleme'ye yazılı bir emir göndererek, doğrudan Ermeniye fetihleriyle görevlendirmişti.³³

Şam'dan dönemin Şirak (merkezi Ani) ve Vanand (merkezi Kars) bölgelerinin de içinde bulunduğu Ermeniye'ye fetih için sefere çıkacak olan İslâm ordusu, Şam ve el-Cezîre Müslümanlarından oluşuyordu.³² Bu ordu 4000'i atlı ve 2000'i de yaya olmak üzere 6000 kişiden müteşekkildi.³³ Bazılarına göre bu ordunun sayısı 8000'dir.³⁴

Aldığı görevi yerine getirmek üzere ordusunun başında Şam'dan yola çıkan Habib b. Mesleme, Müslümanların Bizans topraklarına geçişlerinde en çok izledikleri Torosların Hades geçidini aşarak el-Cezîre bölgesine vardı.³⁵ Doğu yönün-

26 Aynı eser, s.95; Refik Beg, *Eşher*, III, 703.

27 Refik Beg, *Eşhe*, III, 703.

28 Bkz. Refik Beg, *Eşher*, III, 703.

29 Aynı eser, IV, 871.

30 Bu konuda daha geniş bilgi için bkz. El-Ezdî, *Fütûhu's-Şam*, 251 vd.; *Zehebî, Şemsüddin Muhammed Siyerü A'lâm en-Nübelâ*, nşr. M. Naim el-Arkusâî-M. Sağırcı, Beyrut 1992, III, 189; Refik Beg, *Eşher*, II, 345, IV, 870; Şit Hattâb, Mahmud, *Kâdetu'l-Fethi'l-İslâmî fi Ermîniyye*, Cidde 1419/1998, s. 173.

31 Belâzurî, *Fütûh*, s. 277; Refik Beg, *Eşher*, III, 704.

32 Belâzurî, *Fütûh*, s. 277.

33 Belâzurî, *Fütûh*, s. 277; Refik Beg, *Eşher*, III, 704; Kmosko, s. 138.

34 Bkz. Belâzurî, *Fütûh*, s. 277; Kmosko, s. 138.

35 Halife b. Hayyât, s. 118; İbn A'sem el-Kûfî, Ebû Muhammed Ahmed, *Kitâbu'l-Fütûh*, Beyrut 1986, I, 341. İslâm ordularının Bizans topraklarına geçişlerinde en çok kullandıkları bu

de ilerleyen Habib, Ermeniyeye fetihlerine Kalıkala (Erzurum) ile başladı. İslâm ordusunun el-Cezîre'den Erzurum'a gelişinde hangi yolu takip ettiği hususunda kaynaklarda bir kayıt bulunmuyor.³⁶

İslâmî fetihler için bu sırada Ermeniyeye'de siyasî ortam da müsaitti. Çünkü Ermeni Emirleri ve Nahararlar arasında anlaşmazlıklar had safhaya ulaşmış, kanlı mücadelelere dönüşmüştü. Bölgede siyasî istikrar sağlanamıyor, idare Mamikonien, Kamsarakan ve Rştuni aileleri arasında el değiştiriyordu. Bagratuni ve Ardzruni aileleri de bu durumdan istifade etmiş olsalar da, ancak en çok bu coğrafyada sürdürülecek İslâm fetihlerinin işini kolaylaştırmaya yaramıştı. Bu nedenle bazı Ermeni tarihçileri İslâm fetihlerini zamanlama açısından akıllıca verilmiş bir karar olarak değerlendiriyorlar.³⁷

Muhasara sonucu Erzurum'u (Kalıkala) İslâm hâkimiyetine alan (26/646) Habib b. Mesleme, kuvvetlerini istikmal ettikten sonra, Şırak ve Vanand bölgelerine gelinceye kadar, bölgede bir seri fetih hareketlerinde bulundu.³⁸ Buna göre Kalıkala'dan hareket eden Habib, Pasinler ve Bagrevand (Eleşkirt) üzerinden Vaspurakan'a (Van gölü havzası) geçti. Ahlat'a girişinde buranın Patriği ile, daha önce İyaz b. Ganm arasında varılmış olan anlaşmayı yenileyen Habib b. Mesleme; Sasun, Müküs, Erciş ve Murat çayı boylarında fetih hareketlerinde bulunarak Ararat bölgesine, Artaşat (eski Artaksata yakınları) üzerinden Dvin düzlüğüne ulaştı. Uzun süren muhasaradan sonra Dvin'in fethi (25-26/645-646), İslâm ordusuna Şırak ve Vanand yolunu açtı. Nitekim Dvin yakınlarındaki Garni'ye gelen Habib, buradan Palakatzios'a (Çıldır gölü çevresi), Azadlar Vadisi (Vadi'l-Ahrar) ve çayını da aşarak Şırak bölgesine geçti.³⁹

geçit, Malatya, Şimşat ve Maraş arasında uç noktada bulunan Hades kalesi ile korunuyordu. Bkz. İbn Hurdâdbih, Ubeydullah b. Abdullah, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, nşr. M. J. De Goeje, E. J. Brill 1889, s. 100,108,113; Strange, G.L. *Buldânu'l-Hilâfet eş-Şarkıyye*, Arapçaya çev. Beşir Fransis-Gorgis Avvâd, Bağdat 1954, s.165.

36 Bazı kaynaklarda Habib b. Mesleme'nin önce Beni Zurâre/Zavvâre derbinden Ahlat'a geçtiğine yer veriliyor, bkz. İbn A'sem, *Fütûh*, I, 341; Handmîr, Gıyaseddin b. Hüsameddin el-Hüseynî, *Târîhu Habîbu's-Siyer fî Ahbari Efradi'l-Beşer*, Tahran 1333, I, 500. Habib b. Mesleme'nin el-Cezîre'den Çat yoluyla Erzurum'a geçmiş olabileceği akla geliyor

37 Bkz. Pasdermaciyan, Herand, *Tarih-i Ermenistan*, Farsçaya çev. Muhammed Kadî, Tahran 1369, s. 177.

38 Belâzurî, *Fütûh*, s. 277; İbnü'l-Esîr, III, 84-85; İbnü'l-Fakîh, Ebû Bekr Ahmed b. Muhammed el-Hemedânî, *Kitâbu'l-Buldân*, nşr. M. J. De Goeje, E. J. Brill. 1885, s. 292; Refik Beg, *Eşher*, III, 705; Kmosko, s. 138; Edîb es-Seyyid, *Ermîniyye fi't-Târîhi'l-Arabî*, Halep 1972, s. 56.

39 Habib b. Mesleme'nin Şırak'a kadar sürdürdüğü fetih hareketleriyle ilgili daha geniş bilgi için bkz. Sebéos, *Histoire D'Heraclius*, çev. F. Macler, Paris 1904, XXXVIII, s. 145; Belâzurî, *Fütûh*, s. 280;-282; İbn A'sem, *Fütûh*, I, 345; Handmîr, I, 500; Astarcıyan, s. 163;

Şırac-Vanand Bölgeleri İslâm Hâkimiyetinde

Kars'ın doğu ve güneyine düşen verimli arazilerin bulunduğu Arpaçayı'nın sağ bölümündeki bölge o dönem Şırac (Şüregel) olarak biliniyordu.⁴⁰ İslâm coğrafyacıları burayı Sırac Tayr olarak adlandırıyor ve üçüncü Ermeniye bölgesi içinde gösteriyorlar.⁴¹ Ararat mıntıkası da sayılan bu bölge, esas önemini Ani'nin X. asrın ikinci yarısında Şırac'ın idare merkezi durumuna getirilişinden sonra kazandı.⁴² Bu bölge bazı İslâm tarihi kaynaklarında, tabîi yahut yer altı kaleler anlamına gelen "Matamîr" olarak gösteriliyor.⁴³ Bunun, bölgede bu türden tabîi savunma yerlerinin bulunuşundan kaynaklandığı anlaşılıyor.⁴⁴

Şam ordusunun fetih alanı içinde bulunan Vanand bölgesi ise, Yukarı Pasin'den başlayarak Çıldır gölüne kadar uzanan saha ile Kars çayı havzasını ihtiva ediyordu.⁴⁵ Kars bu bölgenin merkezi durumundadır.⁴⁶ Her iki bölge de bu dönem Kam-sarakan ailesinin idaresinde bulunuyordu.⁴⁷ Bizans İmparatoru II. Konstans'ın

Refik Beg, *Eşher*, III, 703; Kırzioğlu, M. Fahrettin, *Kars Tarihi I*, İstanbul 1953, 214-215; Grousset, René, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, çev. Sosi Dolanoğlu, İstanbul 2005, s. 288; Streck, "Ermeniye", *İslâm Ansiklopedisi*, MEB., İstanbul 1993, IV, 318; İskender, Fayiz Necîb, *el-Müslimûn ve'l-Bizantiyyûn ve'l-Ermen fi Zav'i Kitâbâtî'l-Müerrih el-Ermeni el-Muasır "Sebéos"*, San'â 1414/1993, s. 225n576.

40 Lynch, H. F. B. *Armenia Travels and Studies*, Beyrut 1969, s. 337; s. 225,n576; Grousset, s. 29; Kırzioğlu, *Kars*, 201,215; aynı mlf., Selçuklulardan Önce "Armenya'ya/Yukarı Eller'e Hâkim Olanlar (M.Ö. IV bin-M.S. 1064), *Türk Tarihinde Ermeniler Sempozyumu-Tebliğler ve Panel Konuşmaları*, Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi ve Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir1983, s. 113, 191.

41 Van gölü havzası, Debîl (Dvin), Sırac Tayr, Bgrevand ve Neşeva (Nahçıvan). Bkz. Belâzurî, *Fütûh*, s. 273; İbn Hurdâdbih, s. 122; İbn Rusteh, Ebû Ali Ahmed b. Ömer, Kitâb *el-A'lâk en-Nefise*, Leiden 1891, s. 106; İbnü'l-Fakîh, *Buldân*, s. 287.

42 Macler, F., "Armenia", *The Cambridge Medieval History*, Cambridge 1927, IV, 161; İskender, *Ermîniyye*, 236n523; Grousset, s. 29; Kırzioğlu, *Kars*, s. 215. Dönemin Şırac bölgesindeki yerleşim merkezlerinden birçoğunun günümüz Kars sınırları dahilinde bulunmaları nedeniyle bu şehrin fethi çerçevesinde değerlendirmiş olduk.

43 Halife b. Hayyât, s. 118; İbn A'sem, *Fütûh*, I, 345; Handmîr, I, 500.

44 Mağaralara benzeyen ve buldukları yerin iç kısmına doğru derinleşen tabîi kaleler demek olan Matmûre/Matâmîr, Şam sugurunda yaygın olmakla beraber, Anadolu'nun farklı bölgelerinde görülüyorlar. Bkz. Halife b. Hayyât, s. 118; İbn Hurdâdbih, s. 108; Yakut, V, s. 151; G.L. Strange, *Buldân*, s. 171.

45 Manandian, H. A. *The Trade And Cities of Armenia in Relation to Ancient World Trade*, ed. N. G. Garsoian, Lisbon 1965, s. 98; Grousset, s. 29, 52; İskender, *Ermîniyye*, s. 249 n608; Kırzioğlu, *Kars*, s. 145 vd. Vanand adının kaynağıyla ilgili ayrıca bkz. Manandian, *The Trade*, s. 27, 98; Grousset, s. 52; Kırzioğlu *Türk Tarihinde Ermeni Sempozyumu*, s. 163.

46 Bkz. İskender, *Ermîniyye*, s. 199 n373; Grousset, s. 29; Kırzioğlu, *Türk Tarihinde Ermeniler Sempozyumu*, s. 163 vd.

47 Manandian, *The Trade*, s. 144; Pasdermaciyan, s. 177; Sâbir, *Ermîniyye*, s. 9; Kırzioğlu, *Türk Tarihinde Ermeni Sempozyumu*, s. 131, 188.

(641-668) İslâm ordularına karşı Doğu seferine çıkmasında (647) önemli rolü olan Nerses III Şhinog (641-661), Şırak ve Vanand bölgelerinin de içinde bulunduğu Ermeniye Katolikosluğu görevini yürütüyordu.⁴⁸

Bu bölgelerin İslâm hâkimiyetine alınmaları, Kafkasya fetihleri açısından da önem arz ediyordu. Bu hâkimiyeti sağlama yönünde yürüyüşüne devam eden Habib b. Mesleme komutasındaki İslâm ordusu, Belâzurî'nin kaydına göre Aşoş'a (Arpaçayı boylarında Akbaba/Ağbaba) ulaştı.⁴⁹ Bazı kaynaklarda Habib b. Mesleme'nin, merkez belirtilmeksizin, Şırak bölgesine indiğine yer veriliyor.⁵⁰

İslâm ordusunun Aşoş'ta karargâh kurmuş olabileceği de akla geliyor. Çünkü kaynaklardaki kayıtlara bakılırsa, Habib b. Mesleme'nin bundan sonra bölge idarecilerine İslâm hâkimiyetini kabul çağrılarında bulunduğu ve bu yönde askerî birlikler sevk ettiğine yer veriliyor.⁵¹ Nitekim Habib b. Mesleme buradan bir askerî birliği (Seriye) Şırak⁵² ve Bagrevand (Eleşkirt) üzerine sevk etmişti. Aralarında siyâsî birlik bulunmaması nedeniyle Müslümanlara karşı mücadeleyi göze alamayan bölge patrikleri, Habib b. Mesleme'ye gelerek, cizye vermeyi ve İslâm hâkimiyetine girmeyi kabullenmiş, barış imzalamayı tercih etmişlerdi.⁵³ Bunun üzerine Habib b. Mesleme, kendilerine barış şartlarını içeren bir de aman-nâme vermişti. Buna göre bölge halkları yıllık vergilerini ödeyerek, Müslümanlara karşı bağlılık sadakati gösterecek, onlara konaklama, iâşe imkânı sağlayacak ve düşmanlarına karşı yardımda bulunacaklardı.⁵⁴ Diğer kaynaklarda görülmeyen yıllık vergi miktarının belirtilmesi hususunda Handmîr öne çıkıyor. Ona göre Müslü-

48 Gévond, *Histoire Des Guerres Et Des Conquetes Des Arabes En Armenie*, Fransızcaya çev. Garabed V. Chahnazarian, Paris 1856,13; Muyuldermans, J., *La Domination Arabe En Arménie*, Paris 1927, s. 88-89; Nansen, Fridtjof, *Armenia And The Near East*, London 1928, s. 261; Kırzioğlu, Kars, s. 217.

49 Belâzurî, *Fütûh*, s. 181; Kırzioğlu, *Kars*, s. 215. Aşoş, Ermeni tarihlerinde gösterilen ve Şırak bölgesinden sayılan Aşots/Aşotz ise, buranın Gümrü yakınlarında olduğu söylenebilir. Bkz. Grousset, s. 22, 29; Urfalı Mateos, *Vekâyi-Nâme*, çev. Hrant D. Andreasyan, Ankara 1987, s. 44 n117. Habib b. Mesleme'nin Şırak bölgesinde karargah kurduğu yerin, Arpaçayı'nın doğusu ve Aras'ın aşağı sol tarafında bulunan Aruc denen yerleşim merkezi de olabilir. Bkz. Grousset, s. 292; İskender, *el-Müslimîn*, s. 66; Sâbir, *Ermîniyye*, s. 39.

50 Bkz. İbn A'sem, *Fütûh*, I, 345; Handmîr, I, 500.

51 İbnü'l-Esîr, III, 85; İbn A'sem, *Fütûh*, I, 345; Handmîr, I, 500.

52 Yerazkavors/Yerazkavork belki o zaman da bölgenin idare merkezidir, bkz, Grousset, s. 280.

53 Halife b. Hayyât, s. 118; Belâzurî, *Fütûh*, s. 282; İbnü'l-Esîr, III, 85; Handmîr, I, 500; Astarciyan, s. 163; Pasdermaciyan, s. 150 177; Şîr Hattâb, *Kâdetü'l-Fethi'l-İslâmî fi Ermîniyye*, s. 179; Kırzioğlu, *Kars*, s. 215.

54 Bkz. Halife b. Hayyât, s. 118; Belâzurî, *Fütûh*, s. 282; İbnü'l-Esîr, III, 85; Zeynî Dehlân, *el-Fütûhâtü'l-İslâmîyye*, I, 119; Kmosko, s. 139.

manlarla Matamîr (Şırak) şehirlerinde yaşayan halklar arasındaki musalaha (barış antlaşması), bu insanların yıllık 8 milyon dirhem vergi ödemeleri şartıyla geçerli sayılmış oluyordu.⁵⁵

Fetih sonrasında Müslüman nüfusun Şırak ve Vanand bölgelerine iskânı hususunda da kaynaklarda açık bir bilgi ve kayda rastlanmıyor. Ancak barış metninde yer alan ifadelerden, can-mal emniyetini sağlamak ve gelebilecek saldırılara karşı savunmada bulunmak maksadıyla bir Müslüman askerî birliğin bölgede bırakılmış olduğu anlaşılıyor.

Habib b. Mesleme komutasındaki İslâm ordusunun Şırak, Bagrevand gibi yerlere yönelik fetihlerinin bölge bazında olduğu ve silah zoruyla değil, barış yoluyla gerçekleştiği görülüyor. Şırak'ın fethiyle, merkezi Kars olan Vanand bölgesi de İslâm hâkimiyetine alınmış oluyordu.⁵⁶ Çünkü bu dönem her iki bölge de Kamsarakan ailesinin idaresinde bulunuyor ve Müslümanlarla varılan antlaşma Kars'ı, Vanand'ı da içine alıyordu.⁵⁷ Dolayısıyla Kars'ın fethi, Habib b. Mesleme komutasındaki Sahabî, Tabî'n ve bunları takip eden Müslümanlardan oluşan ve cansiperane giriştikleri fetihlerle insanlığa birlik, sadakat örneği veren Şam ordusu tarafından gerçekleştirilmiş oluyordu. Böylece Aras vadisindeki yerleşim merkezleri, Arpaçayı havzası ve Kars çayı boyları İslâm hâkimiyetine alınmış oluyordu.⁵⁸ Fethin zamanlaması üzerinde farklı değerlendirmeler görülsede,⁵⁹ 26/646 yılı bu hususta en çok benimsenen tarih olarak görülüyor.⁶⁰ Kars'ın ve dönemin Ermeniyesi'nin fethiyle ilgili görülen farklı tarihlenmenin, Habib b. Mesleme'nin bölgeye gerçekleştirdiği Hz. Ömer ve Hz. Osman dönemlerindeki fetih hareketlerinin karıştırılmasından kaynaklandığı anlaşılıyor.

Habib b. Mesleme'nin gerçekleştirmiş olduğu Doğu'daki bu fetih hareketleri, dönemin Bizans İmparatoru II. Konstans'ı (641-668) rahatsız etmişti. Bunun üzerine bölgeye sevk edilen Bizans ordusuyla kurulan Ermeni ittifakı, 647 yılında Şırak ve Vanand'ın da içinde bulunduğu yerleri kısa süreliğine de olsa İmparatorluk

55 *Habîbü's-Siyer*, I, 500.

56 Bkz. Allen, *History*, s. 80

57 Manandian, *The Trade*, s. 144; Pasdermaciyan, s. 177; Kırzioğlu, *Türk Tarihinde Ermeni Sempozyumu*, s. 131, 188.

58 Pasdermaciyan, s. 150-153; Sâbir *Ermîniyye*, s. 31; Kırzioğlu, *Kars*, s. 213-214.

59 Bkz. Thephanes, *The Chronicle*, İng. Çev. Harry Turtledove, Philadelphia 1982, s. 44; Gévond, *Histoire*, s. 6; Manandian, *The Trade*, s. 129; Astarcıyan, s. 162.

60 Dasxorenci, *Caucasian*, s. 207; Pasdermaciyan, s. 150; Refik Beg, *Eşher*, III, 669, 702-703; Grousset, s. 288; Sâbir, *Ermîniyye*, s. 26; Streck, *İA*, IV, 318.

hâkimiyetine kattı.⁶¹ Müteakiben 100 bin kişilik ordusuyla Doğu seferine çıkan II. Konstans (654), Dvin'i ele geçirerek, kışı burada geçirdi.⁶² Ancak İmparator'un Dvin'nden ayrılışıyla, daha önce (653) Müslümanların yanında yer alan Ermeni kuvvetleri komutanı Theodoros Rştuni, İslâm ordularından aldığı yardımla Dvin ve Ermeniyeye'deki Bizans varlığına son vermiş oldu.⁶³

Şu halde 646 yılında başlayan Kars bölgesinin İslâmî dönemi, Bizans'ın bu türden araya girmeleri, yerli halkların zaman zaman ayaklanma ve geri dönmeleri görülse de, üç asırdan fazla bir dönem sürmüştü.⁶⁴ Bu zaman içinde, İslâm hâkimiyetine alınan diğer yerlerde olduğu gibi, Kars'ta da insanlar örflerinde, adetlerinde ve her türlü yaşantılarında serbest kalmışlardı. İslâm dininin kabulünde her hangi bir zorlama olmadığı gibi, kendi dinî hayatlarına karışılmamış, kiliselerine dokunulmamıştı.⁶⁵ İlk İslâmî fetihlere şahit olmuş Eçmiyadzin Katedrali (V. yy.), Digor (V-VI. yy.), Surp Kayiane (630-641) ve Surp Sarkis (VII. yy.) kiliseleri hâlâ ayakta duruyor, varlıklarını sürdürüyorlar.⁶⁶

Kars'ın fetih sonrası idarî sistemi, İslâm hâkimiyeti bakımından Dvin'deki Müslüman valiye bağlı, ancak iç işlerinde asilzâde bir aile tarafından yönetilir oldu.⁶⁷ Bu durum, Azerbaycan'da hüküm sürmüş ve Kars'ı, Van gölü havzasını da hâkimiyetine katmış olan Sâcoğulları devletinin bu yerlerde zaafa uğradığı tarihe kadar (915/922) devam etti.⁶⁸

61 Laurent, J. *L'Arménie Entre Byzance Et L'Islam*, Paris 1919, s. 33; Astarcıyan, s. 164; Grousset, s. 288; Streck, *İA*, IV, 318

62 Astarcıyan, s. 164; Grousset, s. 302; İskender, *el-Müslimûn*, s. 58, 109; Streck, *İA*, IV, 318; Sâbir, *Ermîniyye*, s. 36.

63 Patriache Jean VI, *Catholicos, Histoire D'Arménie*, Fransızca. Çev. M.J. Saint-Martin, Paris 1841, s. 74; Astarcıyan, s. 164; İskender, *el-Müslimûn*, s. 58; Streck, *İA*, IV, 318. Ayrıca bkz. Laurent, s. 33; Pasdermacıyan, s.153

64 İskender, *Ermîniyye*, s. 28; Kırzioğlu, *Kars*, s. 217.

65 Bkz. Pasdermacıyan, s. 152; İskender, *el-Müslimûn*, s. 53; Kırzioğlu, *Kars*, s. 217. Ayrıca bu hususların yer aldığı Dvin Aman-nâmesi için bkz. Belâzurî, *Fütûh*, s. 282.

66 Macler, F., "L'architecture Erménienne Dans Ses Rapports Avec L'art Syrien", *Syria*, 1920, s. 253-263; Grousset, s. 386-389; Vasiliev A. A., *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, trc. A.M. Mansel, Ankara 1943, s. 294.

67 Bkz. İstahrî, Ebû İshak İbrahim b. Muhammed, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, nşr. M. Cabir, Kahire 1961, s. 110; İbn Havkal, Ebû'l-Kasım en-Nusaybî, *Kitâbu Sureti'l-Arz*, Beyrut t.y. s. 294; Barthold, W., *Tezkire-i Coğrafya-yı Tarih-i İran*, Farsça. çev. Hamza Serdâdver, Tahran 1308, s. 278; İskender, Fayiz Necîb, *el-Fütûhâtü'l-İslâmiyye li Bilâdi'l-Kürc*, İskenderiye 1988, 131; Pasdermacıyan, s. 150; Kırzioğlu, *Türk Tarihinde Ermeniler Sempozyumu*, s. 191.

68 Bkz. Vardan, Müverrih, "Türk Fütuhâtü Tarihi", çev. Hrnt D. Andreasyan, *Tarih Semineri Dergisi*, I-II, İstanbul 1973, 161; Macler, *The Cambridge*, IV, 161; Manandian, *The Trade*, s. 137-138; Streck, *İA*, IV, 320.

Sonuç

İslâm ordularının merkezi Kars olan Vanand bölgesine ilk akınları Hz. Ömer dönemi, 640 yılında gerçekleşti. Fetihlerde bulunarak, İslâm dinini tebliğ, hâkimiyetini yaymak amacıyla görevlendirilen bu ordular, Bizans-İran Ermeniyesi, Azerbaycan ve kuzey Kafkasya'ya kadar fetihlerini sürdürmüş oldular. Ancak bunlar keşif ağırlıklı birer fetih hareketleriydi; toplumlari, mekânları tanıyarak, daha sonrası için zemin hazırlamaya yönelikti.

Vanand (Kars) ve Şırak bölgeleriyle ilgili kalıcı fetih adımları, Hz. Osman döneminde atıldı. Halife Hz. Osman, Şam ordusuna bağlı Habib b. Mesleme el-Fihri'yi 6000 bin veya 8000 bin kişilik bir İslâm ordusunun başında Ermeniy'e'nin fethiyle görevlendirdi. Fetihlerine Kalıkala (Erzurum) ile başlayan Habib b. Mesleme, Eleşgirt, Van gölü havzası, Ararat bölgesindeki birçok yerleşim merkezini İslâm hâkimiyetine aldı. Ermeniy'e'nin merkezi Dvin'i de yeniden fetheden Habib, Şırak bölgesine indi. Karargâhını Aşoş/Aşotz yahut Aruç'ta kuran bu ünlü komutanın, Şırak ve Vanand bölgelerine ordu birlikleri sevk etmesi üzerine yerli idareciler barış yoluyla İslâm hâkimiyetini kabullenmiş oldular. 26/646 yılında tahakkuk eden bu gelişme ile Kars ve bölgesinin İslâmî dönemi başlamış oldu. Bu durum, Bizanslıların bölgede kısa süreli hâkimiyet kurmaları ve zaman zaman yerli idarecilerin hilafete karşı ayaklanmalarına rağmen, Sâcoğulları devletinin buralardaki etkisinin zaafa uğradığı döneme kadar (915/922) devam etti.

Kars'ın üç asırdan fazla süren ilk İslâmî dönemdeki idarî sistemi, hilafet hâkimiyeti noktasından Dvin'deki Müslüman valiye bağlı, ancak kendi iç işlerinde ise asilzâde bir aile tarafından yönetilmiş oldu. Bu süre içinde can-mal emniyeti sağlanmış, yerli halkların dinlerine, mabetlerine ve her türlü yaşantılarına dokunulmamıştı.

KAYNAKÇA

- Abdulmün'im Macid, *et-Târîh es-Siyasiyye Li'd- Devleti'l-Arabiyye*, İskenderiye 1948.
- Agapys b. Konstantin el-Menbicî (Mahbûb), *el-Müntahab Min Târîhi'l-Menbicî*, nşr. A.D. Ömer Abdüsselâm Tedmürî, Trablus t.y.
- Allen, W. E. D. *A History of The Georgian People*, yay. Haz. Sir Denison Ross, London 1971.
- Astarcıyan, K. L. *Târîhu'l-Ümmeti'l-Ermeniyye*, Musul 1951.
- Bakıhanov, A. *Gülistan-ı İrem*, nşr. Abdülkerim Ali-zâde ve diğerleri, Bakû 1970.
- Barthold, W. *Tezkire-i Coğrafya-yı Tarih-i İran*, Farsça. Çev. Hazma Serdâdver, Tahran 1308.
- Becker, C.H., "The Expansion of The Saracans The Est", *The Cambridge Medieval History*, Cambridge 1926.

- Belâzurî, Ahmed b. Yahya, *Fütûhu'l-Buldân*, nşr. A. Enis et-Tabba'-Ö. Enis et-Tabba', Beyrut 1987.
- Caetani, Léon, *Chronographia Islamica*, Paris 1912.
- Dasxorenci, Movses, *The History of the Caucasian Albanians*, İng.çev. C.L.F. Dowsett, London 1961.
- Dehlan, Ahmed b. Zeynî, *el-Fütûhâtü'l-İslâmiyye Ba'de Muziyyi'l-Fütûhât en-Nebeviyye*, Kahire t.y.
- Dunlop, D.M., *The History of The Jewish Khazaras*, New York t.y.
- ed- Durî, Abdülaziz, *el-Asru'l-Abbasiyyu'l-Evvel*, Beyrut 1988.
- Edîb es-Seyyid, *Ermîniyye fi't-Târîhi'l-Arabî*, Halep 1972.
- Ebû Ubeyd b. el-Kasım b. Sellâm, *Kitâbu'l-Emvâl*, nşr. M. Halil Herâs, Beyrut 1406/1986.
- el-Ezdî, Ebû İsmail Muhammed b. Adullah, *Fütûhu'ş-Şam*, nşr. W. N. Lees, Kalküta 1854.
- Fesevî, Ebû Yusuf Ya'kub b. Süfyan, *Kitâbu'l-M'rife ve't-Târîh*, nşr. E. Zıya el-Ömerî, Bağdâd 1974-1976.
- Gévond, *Histoire Des Guerres Et Des Conquetes Des Arabes En Armenie*, Fransızcaya çev. Garabed V. Chahnazarian, Paris 1856.
- Grousset, René, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, çev. Sosi Dolanoğlu, Aras Yayınları, İstanbul 2005.
- Halîfe b. Hayyât el-Uşfurî, *Târîh*, nşnr. Süheyl Zekkâr, Beyrut 1414/1992.
- Handmîr, Gıyaseddin b. Hüsameddin el-Hüseynî, (), *Târîhu Habîbu's-Siyer fî Ahbari Efradi'l-Beşer*, Tahran 1333.
- İbn Havkal, Ebû'l-Kasım en-Nusaybî, *Kitâbu Sureti'l-Arz*, Beyrut t.y.
- İbn A'sem el-Kûfî, Ebû Muhammed Ahmed, *Kitâbu'l-Fütûh*, Beyrut 1986.
- İbn Hişam, Ebû Muhammed Abdülmelik, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, nşr. Mustafa es-Sakâ vd., y.y.t.III-IV, 480.
- İbn Hubeyş, Abdurrahman b. Muhammed b. Abdullah, Gazeevâtu İbn Hubeyş, nşr. Süheyl Zekkâr, Beyrut 1992.
- İbn Hurdâdbih, Ubeydullah b. Abdullah, *el-Mesâlik ve'l- Memâlik*, nşr. M. J. De Goeje, E. J. Brill 1889.
- İbn İshak, Muhammed, *Siyer*, Yay. Haz. M. Hamidullah, trc.Sezai Özel, Akabe yay., İstanbul 1988.
- İbn Rusteh, Ebû Ali Ahmed b. Ömer, *Kitâb el-A'lâk en-Nefîse*, Leiden 1891.
- İbnü'l-Esîr, Ebû'l-Hasan Ali b. Muhammed, (), *el-Kâmil fi't-Târîh*, nşr. C. J. Tornberg, Beyrut 1982
- İbnü'l-Fakîh, Ebû Bekr Ahmed b. Muhammed el-Hemedânî, *Kitâbu'l-Buldân*, nşr. M. J. De Goeje, E. J. Brill 1885.
- İskender, Fayiz Necîb, (), *Ermîniyye Beyne'l-Bızzantiyyîn ve'l- Etrak es-Selacika fî Musannefi Aristakeés Lastivert*, İskenderiye 1983.
- İskender, Fayiz Necîb, *el-Fütûhâtü'l-İslâmiyye li Bilâdi'l-Kürc*, İskenderiye 1988.

- İskender, Fayiz Necîb, *el-Hayat el-Iktisadiyye fî Ermîniyye İbâne'l-Fethi'l-İslâmî*, İskenderiye 1988.
- İskender, Fayiz Necîb, *el-Müslimûn ve'l-Bıztantiyyûn ve'l-Ermen fî Zav'i Kitâbâtî'l-Müerrih el-Ermeni el-Muasır "Sebéos"*, San'â 1414/1993.
- İstahrî, Ebû İshak İbrahim b. Muhammed, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, nşr. M. Cabir, Kahire 1961.
- Kazivinî, Zekerriya b. Muhammed, *Âsârü'l-Bilâd ve Ahbâru'l-İbâd.*, Beyrut 1969.
- Kırzioğlu, M. Fahrettin, *Anı Şehri Tarihi*, Ankara 1982
- Kırzioğlu, M. Fahrettin, *Kars Tarihi I*, İstanbul 1953.
- Kırzioğlu, M. Fahrettin, Selçuklulardan Önce "Armenya" ya/Yukarı Eller'e Hâkim olanlar (m.ö. IV bin-m.s. 1064), *Türk Tarihinde Ermeniler Sempozyumu-Tebliğler ve Panel Konuşmaları*, Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi ve Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 1983, s. 129-197.
- Kmosko, M., "Araplar ve Hazarlar", trc. A.Cemal Köprülü, *Türkiyat Mecmuası*, c. III, İstanbul 1935.
- Kozanlu, Cemil, *Târîh-i Nizâmi-i İnan*, Tahran 1315.
- Laurent, J. *L'Arménie Entre Byzance Et L'Islam*, Paris 1919.
- Lynch, H. F. B. *Armenia Travels and Studies*, Beyrut 1969.
- Macler, F. "Armenia", *The Cambridge Medieval History*, Cambridge 1927.
- Makdisî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ebî Bekir, *Ahsenü't-Tekasım fî Ma'rifeti'l-Ekâlim*, nşr. M. J. De Goeje, Leiden 1906.
- Manandian, H. A. *The Trade And Cities of Armenia in Relation to Ancient World Trade*, ed. N. G. Garsoian, Lisbon 1965.
- Mes'udî, Ali b. Hüseyin, *et-Tenbîh ve'l-İşraf*, nşr. A. İsmail es-Savî, Kahire 1938.
- Muyuldermans, J. *La Domination Arabe En Arménie*, Paris 1927.
- Pasdermaciyan, Herand, *Tarih-i Ermenistan*, Farsçaya çev. Muhammed Kadî, Tharan 1369.
- Patriache Jean VI, Catholico *Histoire D'Arménie*, Fransızca. Çev. M.J. Saint-Martin, Paris 1841.
- Nansen, Fridtjof, *Armenia And The Near East*, London 1928.
- Refik Beg el-Azm, *Kitâbu Eşheri Meşâhiri'l-İslâm fi'l-Hurûbi's-Siyasiyye*, Beyrut 1983.
- Rıza, Muhammed, el-Farûk Ömer b. el-Hattâb, Beyrut 1410/1990.
- Sâbir Muhammed Deyâb Hüseyin, *Ermîniyye mine'l-Fethi'l-İslâmî İle'l- Müstehilli'l-Karni'l-Hamîs el-Hicrî*, Mısır 1978.
- Sebéos, *Histoire D'Heraclius*, çev. F. Macler, Paris 1904.
- Strange, G.L. *Buldânu'l-Hilâfet eş- Şarkıyye*, Arapçaya çev. Beşir Fransis-Gorgis Avvâd, Bağdat 1954.
- Streck, "Ermeniye", *İslâm Ansiklopedisi*, MEB.yay., İstanbul 1993, IV, s.317-326.
- Şît, Hattâb, *Kâdetu'l-Fethi'l-İslâmî fî Ermîniyye*, Cidde 1419/1998.
- Şükrî Faysal, *Hareketü'l-Fethi'l-İslâmî fi'l-Karni'l-Evvel*, Mısır 1952.

- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr, *Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk*, Beyrut 1407/1987.
- Theophanes, *The Chronicle*, İng. Çev. Harry Turtledove, Philadelphia 1982.
- Vardan, Müverrih, "Türk Fütuhâtı Tarihi", çev. Hrant D. Andreasyan, *Tarih Semineri Dergisi* I-II, İstanbul 1937.
- Vasiliev, A.A., *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, trc. A.M. Mansel, Ankara 1943.
- Wellhausen, Julius, *İslâmın Enski Tarihine Giriş*, trc. Fikret Işıltan, İstanbul 1960.
- Ya'kubî, Ahmed b. Ebî Ya'kub b. El-Vazih, *Târîhu'l-Ya'kubî*, Nefes 1358.
- Yakut el-Hamevî, Şihabuddin Ebû Abdullah, *Mu'cemu'l-Buldân*, Beyrut 1955.
- Zehebî, Şemsüddin Muhammed Siyerü A'lâm en-Nübelâ, nşr. M. Naim el-Arkusâî-M. Sağırıcı, Beyrut 1992.